

Садоўская А. Л., Сяброўская М. А. Сімволіка каровы / быка (вала) ў беларускай парэміялогіі і культуры // Фалькларыстычныя даследаванні. Кантэкст. Тыпалогія. Сувязі: Зб.арт. Вып.2. Пад навук. рэд. Р.М.Кавалевай, В.В. Прыемка. – Мн.:Беспрынт, 2005. – С. 43 – 50.

Наданне жывёлам пэўнага сімвалічнага ці метафарычнага зместу ва ўстойлівых моўных выразах звязана з назіраннямі чалавека за шматлікімі ўласцівасцямі, рухамі, формай і афарбоўкай жывёл, ладам іх жыцця і характарам паводзін як паміж сабой у прыродзе, так і ў адносінах да чалавека. Асноўным лагічным прыёмам, які выкарыстоўваецца ў такім выпадку для ўстанаўлення сувязі паміж жывёлай і ідэяй, якую яна сімвалізуе, з’яўляецца аналогія. У “характары” або знешнім выглядзе жывёлы вылучаецца тая або іншая рыса, якая асацыіруецца з пэўным пачуццём, пэўнай ідэяй і вербалізуецца на падставе выбару пэўных сем і канатацый. Не выключэннем з гэтага з’яўляюцца і беларускія парэміі з кампанентамі-заонімамі *карова, бык, вол*.

Бык і карова – адныя з самых старажытных жывёл, прыручаных чалавекам. З цягам часу адбываецца не толькі пашырэнне іх гаспадарчых функцый, але і функцый магічных, сакральных, што дало падставы для ўзнікнення вялікай колькасці легендаў, павер’яў, міфаў, казак, фразеалагічных і парэміялагічных адзінак, загадак, замоў, метафар з выкарыстаннем вобразаў быка і каровы, абумовіла варыянтнасць іх найменняў у гаворках. Так, акрамя агульнабеларускіх назваў *бык, карова*, існуюць наступныя рэгіянальна абмежаваныя найменні гэтых жывёл: **самка, карова:** *каровіца, каравёна, каравёшка, кароўчына, мызя, мыка, мысечка, рагуля, псейка, тпруська, тпрузейка, цёсечка, таварына, цялуха, турыца; галанка, алendra* (карова галандскай пароды); *первацёлка, первадойка, первачатка, правястка, пярвалка, дравіца, дроўка, лашчак, ярушка* (карова першага ацёлу); *ялаўка, ялавіца, ялоха, сыска, сысачка* (карова, якая не пакрылася); *лабатка, лабутка, лабанька, лабашка, лабіца, лабоня, лабук, лабыр, лабач, лабуша, лэбка, галамоўза, галуза, кукса, букса, камель, кычма, мула, шута* (бязрогая карова); *паласатка, парыня, перапялётка, рабеня, стракатка, цвятоня* (пярэстая карова); *брында* (збродлівая карова); *рагатка, рагулька* (карова з вострымі рагамі); *рыкуння, рыкуха* (карова, якая часта мычыць, рыкае); *бадзюка, бадуха* (бадлівая карова); *гара, гаргара, шаўро, штыкля, шкурапіна* (худая карова); *цялушка-гуменніца* (сёлетняя), *цялушка-дравушка* (пярэзімак), *цялушка-трацячка, старадойка* (старая карова); **самец, бык:** *бычуга, бугай, буюк, буючыска, бадун, быся, мычун, бычок-трацячок, або паццёлак; пакладаны*

самец (вол): *валячына, валух, кастрак; байкун* (вол, якога запрагаюць у ярмо-адзіночку); *красей* (вол чырвонай масці) [4, 21 – 25; 1, 230] і інш.

Відавочна, што дыялектныя найменні *каровы* і *быка* ўяўляюць сабой цікавасць як у словаўтваральным, так і ў семантычным аспектах. Семантыка і шляхі ўтварэння гэтых назваў з’яўляюцца матываванымі амаль ва ўсіх выпадках: у іх адлюстраваны адметныя знешнія рысы жывёл, асаблівасці іх “паводзінаў”, узроставыя характарыстыкі і інш. Шматлікасць назваў звязана і з выкарыстаннем вялікай колькасці суфіксаў. Аднак, нягледзячы на разнастайнасць, уся сукупнасць назваў утварае адзінае структура-семантычнае цэлае.

Праз вобразы быка, вала, каровы ў беларускай парэміялогіі перадаюцца найперш уяўленні пра матэрыяльнае становішча і стан гаспадаркі: *Сем сёл, адзін вол і той гол* (Янк., 38); *На ўсё сяло адзін вол, і той гол* (Янк., 35); *Жыве, як вол на бровары: ёсць, што есці, ёсць, што піць* (Янк., 192); *Адну карову мае і тую за хвост падымае* (Янк., 260); *Валы не равуць, авечкі не бляюць, калі ў яслях сена* (Янк., 77); *Даў бог цяля, ды не даў хлява* (Янк., 263); *Мельнікава карова, дочка папова, аканомава кабыла ніколі галоднымі не былі* (Янк., 51); *Зарабіў, як на валах седакоў возычы* (г.зн. мала) (Янк., 277). (Цікава: па меркаваннях М. М. Макоўскага, у лацінскай мове словы *ресис* “бык” і *ресипіа* “грошы” этымалагічна маюць адзін карань [7, 139]). Акрамя таго, карова надавала гаспадару пэўны статус (“што гэта за гаспадар без каровы!”), дала яму ўлучанасць у справы абшчыны – найманне пастуха для ўсяго статку, удзел у рытуалах першага выгану на пашу, вызначэнне пастухоў-падпасаў і да т.п. [1, 230]. Вол жа ва ўяўленні беларусаў, дзякуючы такім яго рэальным якасцям, як фізічная моц, вынослівасць і пакорлівасць, успрымаўся як асноўная цяглавая сіла (*Добрага вала не выпускаць з сяла* (ТС 1, 135); *Родам бык рагаты, але яго паганяюць* (Янк., 294), што знайшло адбітак і ў дыялектнай назве жывёлы *цягло* [4, 25].

Бык у славян з’яўляўся традыцыйнай ахвяравальнай жывёлай, уяўленні пра яго суадносіліся з паняццямі святасці і рэлігійнага абраду [10, 130]. Цікавымі ў гэтым ракурсе ўяўляюцца звесткі Пракопія Кесарыйскага (VI ст.): “Славяне лічаць, што адзін толькі бог, творца маланак, з’яўляецца валадаром над усім, і яму прыносяць у ахвяру быкоў і здзяйсняюць іншыя свяшчэнныя абрады” [цыт. па: 1, 54]. Вядомы шэраг святкаванняў, якія прадугледжвалі ахвяраванне быка ці іншыя рытуальныя дзеянні, звязаныя з ім. Ва ўсходніх славян гэта Ільін дзень, Мікольшчына, у паўднёвых (у асноўным у балгараў і македонцаў) – дзень Параскевы Пятніцы. У Польшчы вакол быка адбываюцца галоўныя дзеянні траецкіх абрадаў [8, 68-69]. На тэрыторыі Беларусі культ быка прасочваецца ад часоў позняга неаліту [1, 54].

Вобраз быка падчас суадносілі з Перуном або Ярылам (адзін з эпітэтаў Ярылы – *Яр-Тур* [10, 134]), у вобразе чалавека-быка ўяўляўся славянскі Вялес. Сувязь тура з Перуном А.М. Афанасьеў абгрунтаваў на падставе загадак: *Тур ходзіць па гарах, а турыца па далах; тур то свісне, турыца то мігне* (гром і маланка); *Чорны вол раве на сто гор* (гром) [1, 54].

Акрамя тура, звязанага з культам Бога-грамавіка, і вала, прысвечанага хтанічнаму божышчу, у беларускім фальклоры прасочваюцца згадкі пра быка як сімвал надыходу новага дня, што мае непасрэдную сувязь з узыходам сонца. Пра гэта сведчаць, напрыклад, загадкі: *Сівы бык у акенца шмык* (світанне), *Белы бык у акно тык* (дзень), *Прыйшла чорная карова, усіх людзей папарола; прыйшоў белы бык, пад акно нік, усе людзі паўставалі* (ноч і дзень) [1, 55]. З вобразам быка могуць суадносіцца і некаторыя іншыя прыродныя з’явы і стыхіі, напрыклад: *Рыжы бык ды чорнага ліже* (агонь і збанок) (параўн. з руск. *Бык железный, хвост кудельный* (агонь і дым); *Прыйшоў вол, выпіў вады дол / Адзін (сівы) вол выпіў вады дол* (мароз) [1, 54-55]. Прычым важнай характарыстыкай быка ў дадзеным выпадку выступае яго колер. Варыяцыі каларонімаў знаходзім таксама і ў беларускіх парэміях: *Не адна на свеце рыжая карова* (Янк.,223); *Вялікае дзіва, што карова чорная, а малако сівае* (Янк.,183); *І чорная карова белае малако дае* (Янк.,190).

У беларускім народным сонніку таксама акцэнтуюцца увага на колеры гэтых жывёл: бачыць у сне вала чырвонага ці карову чорную – хвароба, небяспека, а сніць вала сівога, ды яшчэ як коле рагамі – знаёмства з добрым чалавекам [2, 96].

Цікава параўнаць згаданыя вышэй уяўленні з міфалагічнымі звесткамі іншых народаў. Дастаткова прыгадаць старажытнагрэчаскага Зеўса, які ў вобразе быка выкрадае Еўропу, скандынаўскага Тора, які ўяўляўся з рагамі быка. Бык з’яўляўся таксама зааморфным увасабленнем фінікійскага бога Баалы, персідскага бога Мітры, старажытнаіндыйскага Індры, вавілонскага бога Мардука (этымалагічна *Атак-уту-к* “малады бык сонца”) быў звязаны з егіпецкім богам сонца Ра, які маляваўся на старажытных фрэсках з залатым шчытом паміж рагамі быка [11, 37].

Лексемы *бык*, *вол* часта сустракаюцца ў беларускіх парэміях, звязаных з вяселлем і шлюбам: *Хоць за вала, абы дома не была* (Янк.,137); *Хоць за быка, калі няма маладзіка* (Янк.,137); *Тады будуць жаніцца, як быкі будуць цяліцца* (Янк.,133); *Тады Юзік ажэніцца, як лысы вол ацеліцца* (Янк.,133); *Тады ажэніцца, як чорны вол ацеліцца* (Фед.,11); *Я не страшкава дачка, не баюся бычка* (Фед.,46); *Наш бык да старой каровы прывык* (пра заляцанні юнака да старэйшай дзяўчыны) (Фед.,46); *Бычкі бушуюць, вясну чуюць* (пра веснавую сваволю моладзі) (Фед.,46).

У розных славянскіх рэгіёнах вядома гульня ў быка, калі хлопец, пераапануты ў быка, забягаў у хату і пачынаў “бадаць” дзяўчат, задзіраючы ім падолы, прычым стараўся баднуць як мага больш балюча. Потым быка “забіваў” хто-небудзь з прысутных хлопцаў [10, 132]. Цікавымі ў гэтым сэнсе з’яўляюцца звесткі беларускага народнага сонніка: калі ў сне бык б’е капытом ці рагамі, гэта значыць, чалавек заляцаецца да жанчыны [2, 96]. У абрадавай традыцыі некаторых усходніх славян нявесту і жаніха называлі турыцай і турам [1, 54]. Такім чынам, названае дае падставу сцвярджаць, што ў беларускай лінгвакультурнай традыцыі *быку* (радзей – *валу*) надаецца выразная мужчынская сімволіка, шлюбная, любоўна-эратычная, сімволіка

плоднасці. Прычым калі вобраз быка часцей асацыіруецца з вобразам юнака, удалога гулякі, то вол, як правіла, увасабляе гаспадара хаты.

Цікавымі у гэтым сэнсе уяўляюцца наступныя выразы: *Гора табе, воле, калі цябе карова коле!* (Янк.,300); *Бедная тая дамова, дзе вала коле карова* (Янк.,114), у якіх прасочваецца адбітак спрадвечнага супрацьпастаўлення мужчынскага і жаночага пачаткаў як моцнага і слабага, умоўна станоўчага і адмоўнага. Зыходзячы з гэтай апазіцыі, становіцца празрыстай аснова прыведзеных вышэй прыказак, у якіх мае месца відавочная алузія на свет людзей. Традыцыйна прынята, што ў сям’і павінен быць гаспадар, на якім ляжыць адказнасць і за гаспадарку, і за дабрабыт, і за ўзаемную павагу і згоду, калі ж гэта правіла не вытрымліваецца, у хату прыходзіць бяда. Якраз гэты сэнс і перадаюць названыя вышэй парэміі (параўн.: *Бяда ў тым доме, дзе куры няюць, а пеўням волі не даюць*(Янк.,115).

Відаць, судачыненнем быка з магіяй можна вытлумачыць факты адмоўнага стаўлення да гэтай жывёлы. Як лічыць М. М. Макоўскі, у агульнаеўрапейскай традыцыі вобразы каровы і быка звязваліся з паняццем “дрэнны, злы”: параўн. латышск. *verlys* “бык” і англ. *worse* “горшы”; руск. *скот* і стар.-англ. *сори* “хвароба” і англ. дыял. *coath*; стар.-інд. *mahila* “карова” і бел. *магіла* [7, 139]. Славяне верылі, што чорт можа з’явіцца ў выглядзе быка ці статка быкоў. Існуе павер’е пра тое, што лясун падчас забірае кароў, якія згубіліся, ды сябе, у свой статак [10, 132].

У беларускай парэміялогіі захаваліся ўяўленні пра чорнага вала, які сімвалізаваў цяжкія жыццёвыя выпрабаванні, беды, пакуты, няшчасную долю: *Ёк наступіць чорны вол на нагу, то знацьнеш усё* (Кас., 268); *Тады будуць з яго людзі, як чорны вол на нагу наступіць* (ТС 5,296). Падчас чорны вол можа прыраўноўвацца і да чорта. Паказальным у гэтых адносінах з’яўляецца сінанімізм наступных устойлівых варазаў: *наступіць чорны вол на нагу = наступіць чорт на нагу* (ТС 3,163). У Заходняй Беларусі гаспадар не пачынаў араць чорным валом, каб на полі збожжа не загінула ад дажджоў [10, 409], аднак на чорных валах-блізнятах абворвалі вёску, каб засцерагчы яе ад граду [5, 76]. Звесткі беларускага народнага сонніка гавораць пра тое, што бачыць чорных ці рыжых быкоў у сне – да хваробы [2, 96].

Пэўнае дачыненне да ўяўленняў пра нячыстую сілу мае і *валова шкура* [3, 83]. Беларусы прыпісвалі чорту выкарыстанне валовай шкуры для ўздзеяння на чалавека. Паводле легенды, Бог аддае чорту душы грэшнікаў, і таму чорт імкнецца ўвесці чалавека ў грэх і дрэнныя ўчынкі запісвае на валову шкуру. Спіс грахоў кожнага чалавека пасля яго смерці чорт паказвае Богу, каб даказаць сваё права на атрыманне душы [9, 410]. Адсюль і фразеалагізм *на валовай шкуры не спішаш* (г.зн. вельмі многа) . “У кожнага чалавека на працягу яго жыцця розных грахоў можна налічыць вельмі многа, таму іх спіс немагчыма змясціць на вялікай прасторы валовай шкуры” [6, 152-153].

Відавочна, што ўспрыманне быка і ўспрыманне каровы ў беларускай лінгвакультурнай і міфалагічнай традыцыях не заўсёды з’яўляліся тоеснымі. Гэта тлумачыцца найперш і тым, што бык і карова ў самой гаспадарцы

выконваюць розныя функцыі. Карова з'яўляецца сапраўднай карміліцай сям'і, таму яе больш апякалі, аб ёй больш клапаціліся. У гэтых адносінах цікавыя такія выразы: *З быка не падоіш малака* (Янк.,187); *Як быка не кармі, малака не дасць* (Янк.,204); *Хоць дой быка, абы нам дала малака* (Янк.,258); *Захацелася яму ад быка малака* (Янк.,308).

Малако – прадмет пільнай увагі, працэс даення нярэдка ўспрымаўся як спецыфічны рытуал, таму невыпадкова пераважная большасць парэмій з заанімам *карова* змяшчаюць лексемы *малако* і *ўдой*: *Не цані каровы па лоі, а цані па ўдоі* (Янк.,92); *Калі пастух з галавой, то каровы даюць багаты ўдой* (Янк.,84); *Знаць карову па ўдоі* (Янк.,82); *Дай кароўцы бурачка – дасць кароўка малачка* (Янк.,79); *Цяпер без навукі і каровы не дояць* (Янк.,151); *Ніколі малачка з хлебам не пад'еў: вясной малако ёсць – хлеба няма, а ўвосень хлеба намалоціш – карова запусціцца* (Янк.,36); *Малако ў каровы на языку* (Янк.,87); *Як пайшла карова па пакосе, то малако ўзнялося, а як пойдзе на іржышча, то і малако назад зышча* (Янк.,107) і інш.

У старажытнай карціне свету беларусаў з малаком суадносілася вада, аблогі, дождж і іншыя атмасферныя ападкі. І гэта зразумела: малако – першая і асноўная ежа; вада, дождж – неабходная ўмова ўрадлівасці глебы. Таму і невыпадкова, што лексемы *малако*, *дождж*, *аблогі* маюць этымалагічна у розных мовах адныя і тыя ж або падобныя карані: напрыклад, у санскрыце *gṛtra* азначала статак кароў і воблака; *gṛdhrita* (ад *gṛ* “карова” і *ghr* “змяшчаць”) – кароўе малако, дождж; *gaweduh* (ад *gṛ* і *duh* “даць”) – воблака, *gṛduh* – пастух [10, 133]. Па малаку каровы прадказвалі надвор'е: напрыклад, паводле рускага павер'я, калі малако пры даенні пеніцца, будзе дрэннае надвор'е [8, 230]. У розных славянскіх народаў лексема *малако* ўваходзіла ў склад некаторых метэаралагічных паняццяў: руск. *моложная погода* (пахмурнае надвор'е), польск. *kwaśne mleko* (аблогі) [8, 230] і інш.

Традыцыйна кароў пільнавала гаспадыня, з якой ў гэтай жывёлы ўсталёўваліся добрыя адносіны: *Карова перад дваром рыкне, а гаспадыню ўбачыць, то квастом кіўне* (Янк.,323); *Пусці бабу ў рай, то і туды ёй карову падай* (ЛЦ,19). У легендах, паданнях, казках карове надавалася роля міфічнай апякункі, якая дапамагае сіроткам [1, 230].

У агульнаіндаеўрапейскі час з паняццем *карова* атаясамлівалася ўсё жывое, а таксама само паняцце *жыццё*, на карысць чаго сведчаць і назіранні М. М. Макоўскага: параўн. ням. дыял. *Leb, Lob* “карова” і ням. *leben* “жыць”; і.-е. *gou “карова” з бел. дыял. *гаяда* (агульная назва кароў у мове дыялектаў) і бел. *гаіць* [7, 140]. Цікавы ў гэтым сэнсе выраз *Будзь здарова, як карова*, які трывала ўвайшоў у моўную практыку сучасных беларусаў і суадносіць вобраз каровы з уяўленнямі пра здароўе.

Такім чынам, комплексны аналіз устойлівых моўных выразаў з заанімамі *бык*, *вол*, *карова*, а таксама суадносных з імі фрагментаў матэрыяльнай і духоўнай культуры беларусаў дазволіў вылучыць некалькі аспектаў у сімваліцы названых жывёл. Гэта суаднесенасць іх з ўяўленнямі пра матэрыяльнае становішча і стан гаспадаркі, здароўе і хваробы, жыццёвыя выпрабаванні, беды, пакуты, няшчасную долю, суаднесенасць з паняццямі

святасці і рэлігійнага абраду, магіяй, нячыстай сілай, прыроднымі з’явамі, стыхіямі і інш. З’яўленне кампанента *бык* выводзіць на пярэдні план выразную мужчынскую, шлюбна-эратычную сімваліку, сімваліку плоднасці. *Вол* увасабляе сабой фізічную моц, пакорлівасць і вынослівасць, гаспадара хаты. *Карова* прадстаўлена найперш карміліцай сям’і.

Літаратура

1. Беларуская міфалогія: Энцыклапед. слоўн. / С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч і інш. Мн., 2004.
2. Беларускі народны соннік / Укл. і прадм. У. Васілевіча. Мн., 1995.
3. *Валодзіна Т.* Вобразы свойскіх жывелаў у фразеалогіі і павер’ях беларусаў // Роднае слова. 2003. № 4. С.82-85.
4. Жывёльны свет: Тэматычны слоўнік / Склад. В. Дз. Астрэйка і інш.; Рэд. Л. П. Кунцэвіч, А. А. Крывіцкі. Мн., 1999.
5. Зямля стаіць пасярод свету: Беларускія народныя прыкметы і павер’і. Кн.1. Мн.,1996.
6. *Коваль В.И.* Восточнославянская этнофразеология. Деривация, семантика, происхождение. Гомель, 1998. С.63-65.
7. *Маковский М.М.* Феномен табу в традициях и в языке индоевропейцев. М., 2000.
8. Славянская мифология: Энциклопедический словарь / Под ред. Л.М. Анисова. М., 1995.
9. Славянские древности: Этнолингвистический словарь. Т.1. М.,1995.
10. *Шапарова Н. С.* Краткая энциклопедия славянской мифологии: около 1000 статей. М., 2001.
11. *Kopaliński W.* Słownik symboli. Warszawa, 1990.

Скарачэнні

Кас. – Касько У. Святло далёкай зоркі Мн.,1997; **ЛЦ** – Ліцвінка В.Д., Царанкоў Л.А. Слова міма не ляціць: Беларус. Нар.прыказкі і прымаўкі. Мн.,1985; **ТС** – Тураўскі слоўнік: У 5 т. Мн.,1982-1987; **Фед.** – Federowski M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. T.1 Krakow, 1897; **Янк.** – Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы // Склаў Ф.Янкоўскі. Мн.,1992.